

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

“EDİGEY” DASTANININ VARIAN TLARI VƏ TİPOLOGİYASI

İxtisas: 5719.01 – Folklorşünaslıq
5717.01 – Türk xalqları ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Qumru Fuad qızı Şəhriyar**

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası Bakı Avrasiya Universitetinin "Ümumi filologiya" kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

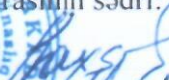
Elmi rəhbər: Filologiya elmləri doktoru, professor
Seyfəddin Gülverdi oğlu Rzayev

Rəsmi oponentlər: Filologiya elmləri doktoru, professor
Mahmud Qara oğlu Allahmanov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Təranə Əzim qızı Həşimova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Tünzalə Əlizadə qızı Seyfullayeva

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun nəzdindəki FD 1.18 – Dissertasiya şurasının bazasında yaradılmış BED 1.18 – Birdəfəlik Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
akademik

Gövhər Baxşəli qızı Baxşəliyeva

Dissertasiya şurasının elmi katibi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Xanımzər Əli qızı Kərimova

Elmi seminarın sədri: Filologiya elmləri doktoru, dosent

Əfzələddin Dağbəyi oğlu Əsgər

Dissertasiyanın müdafiəsi 17 mart 2022-ci il tarixində saat 14.00-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.18 – Dissertasiya şurasının bazasında yaradılmış BED 1.18 – Birdəfəlik Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1143, Azərbaycan Respublikası, Bakı ş., H.Cavid pr., 117, AMEA Akademiya şəhərçiyi, Əsas bina, VII mərtəbə, akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun Akt zalı.

Dissertasiya ilə AMEA-nın akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA-nın akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 11 fevral 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 10.02.2022

Kağızın formatı: A5

Həcm: 37 780

Tiraj: 100

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dünya dastançılıq ənənəsinin möhtəşəm abidələrindən olan “Edigey” dastanının variantları və tipologiyası probleminin öyrənilməsi, əsasən aşağıdakı üç əsas amil baxımından aktuallıq kəsb edir:

1. Dastanın dünya epos sistemindəki yerinin öyrənilməsi;
2. Dastanın türk epos sistemindəki yerinin öyrənilməsi;
3. Dastana Azərbaycan eposşünaslıq ənənəsi kontekstində baxış zərurəti.

“Edigey” dastanı daşdığı humanitar ideyalar, ümumbəşəri dəyərlər, bədii məzmun və forma gözəlliyi baxımından dünya dastançılıq ənənəsinin ən möhtəşəm eposları ilə bir sırada duran mənəvi mədəniyyət abidəsidir. Onun Azərbaycan folklorşünaslığında öyrənilməsi abidənin dünya epik sistemindəki yeri və rolunun müəyyənləşdirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

Bu dastan türk epik təfəkkürünün məhsulu olmaqla ümumtürk dastançılıq ənənəsinin ən parlaq poetik ənənələrini özündə əks etdirir. Orta Asiya və Şərqi Qafqaz türk epik ənənəsinin məhsulu olan “Edigey” dastanı Azərbaycan dastanları ilə genetik kodlar, arxetipik formullar baxımından sıx şəkildə bağlıdır. Bu cəhətdən dastanın Azərbaycan folklorşünaslığının tədqiq obyektinə çevrilməsi, eyni zamanda Azərbaycan dastanlarının poetik strukturunun bir çox məsələlərinə, xüsusilə süjet və motivlərinə yeni baxış və müqayisə bucağı vermiş olur. Bu cəhətdən dastanın Azərbaycan folklorşünaslığında tədqiq edilməsi edigeyşünaslığı yeni milli tədqiq təcrübəsi ilə zənginləşdirir.

Bir sıra türk xalqlarının ortaq dastanı olan “Edigey” özündə canlı tarixi əks etdirir. Bu gün bu qəhrəmanlıq dastanının türk xalqları arasında 60-dan çox variantı məlumdur. Onlardan bəziləri on beş, bəziləri on altı min sətirdən ibarətdir.

“Edigey” dastanı Qazaxıstanda, Özbəkistanda, ümumiyyətlə, Orta Asiyada geniş tədqiq olunmuş, toplanması, nəşri və tədqiqat tarixinə sanballı əsərlər, dissertasiyalar həsr edilmişdir. Ruslar isə bu mövzunu Türkiyə türklərindən, hətta digər türk xalqlarından daha çox tədqiq etmişlər. Düşünürük ki, Azərbaycanda bu dastanın araşdırıl-

maması hər halda “Dədə Qorqud kitabı” kimi “Edigeý” dastanına da qadağaların qoyulmasından irəli gəlir. Qadağalar götürüldükdən sonra isə azərbaycanlı elm adamlarının maraqları “Dədə Qorqud kitabı”, “Koroğlu” kimi dastanlar üzərində cəmləşdi. Bu zaman onlar üçün “Edigeý” və “Manas” kimi dastanlar arxa plana keçdi.

Bu dastanın dəfələrlə noqay, rus, tatar, qazax dillərində yayınlanmasına və tədqiq olunmasına baxmayaraq, dastan hələ də alimlər tərəfindən maraqla qarşılır. Təəssüf ki, dastanla bağlı rus ədəbiyyatındakı araşdırmalar daha çox qazax və noqay variantları üzərində, Türkiyədə isə tatar və başqırd variantları üzərində cəmlənmişdir. Azərbaycanda isə İ.Qasımov “Kırım-tatar dastanları” kitabında “Edigeý” dastanının Kırım-tatar variantını tərcümə etmiş, biz isə dastanın noqay, tatar və Rumıniyada yaşayan türklər arasından Anadolu ləhcəsində toplanmış variantını orijinaldan Azərbaycan dilinə çevirərək “Dədə Qorqud” elmi-əbəbi toplusunda nəşr etdirmişik.

Mövzunun işlənmə dərəcəsinə gəldikdə qeyd etməliyik ki, biz dissertasiyaya dastanın 55 variantını cəlb etmişik. Burada bir sıra mühüm tədqiqatlara istinad edilməklə “Edigeý” dastanının süjetinin türk epik düşüncəsindəki çoxəsrlik inkişaf mərhələlərinin açılması bütün tədqiqat boyu ardıcıl şəkildə izlənilmişdir.

Baxmayaraq ki, “Edigeý” dastanının ilk yazılı nüsxəsi 1762-ci ilə aiddir, onunla bağlı geniş tədqiqat işlərinə XIX əsrdən başlayaraq rast gəlinir. Bu dövrdə rus türkoloqlar dastanın bir neçə variantını kifayət qədər araşdırmış, hərtərəfli tədqiqata cəlb etmişlər. 1972-ci ildə “Тюркологический сборник” məcmuəsinin bir nömrəsi bütövlükdə “Edigeý” dastanına həsr edilmişdir. A.Samoyloviç, P.Melioranski, V.Radlov, S.Minkina, Ç.Vəlixanov, V.Jirmunski, V.Bartold və s. kimi alimlər dastanın tədqiqi ilə bağlı sanballı əsərlər yazmışlar.

Türkiyədə isə dastanı XX əsrin sonlarından tanımağa və tədqiq etməyə başlamışlar. F.Türkmənin rəhbərliyi altında layihələr hazırlanmış, R.Sulti, M.Arslan, Y.Kalafat, C.Utaş və s. kimi alimlər dastanı müxtəlif yöndən tədqiq etmişlər. Buna baxmayaraq, nə türk folklorşünasları, nə də ruslar dastanın bütün variantlarını tədqiqata cəlb etməmişlər.

Bundan başqa, noqay, tatar, qazax, başqırd, qaraqalpaq və s. türk xalqlarında da dastanın variantları toplanmış, tədqiq və nəşr edilmiş-

dir. Azərbaycanda isə bu dastan çox az tanınır və dastan üzərində heç bir zaman geniş araşdırma aparılmamışdır. Burada yalnız İ.Qasımovun redaktorluğu ilə “Kırım-tatar dastanları” adlı kitabında “Edigey” dastanının Kırım-tatar variantı çap edilmiş, Ə.Şamil “Uyğur, qaqauz, Quzey Qafqaz türklərinin folkloru və ədəbiyyatı” kitabında “Yedigey” adlı kiçik sərlövhədə yer ayırmış, E.Məmmədova isə “Qırğız və tatar xalq dastanlarında (“Manas” və “Edigey”) vücutnamə” əsərində dastanda yer alan vücutnamələrdən bəhs etmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Azərbaycan folklorşünaslığında “Edigey” dastanının epik təfəkkürdən eposa doğru inkişafı tədqiqat obyektı olmamışdır. Keçmiş SSRİ ərazisində və Türkiyədə dastanın ayrı-ayrı problemləri, əlyazma nüsxələri tədqiq olunsa da, bütün variantları bütövlükdə tədqiqata cəlb edilməmişdir. *Tədqiqatın obyektı* “Edigey” dastanı və digər yazılı qaynaqlardır. *Araşdırmanın predmetini* isə “Edigey” dastanının yayılma coğrafiyası ilə süjetlərin tarixi xronologiyası, obrazların prototipi, mifoloji qatı və s. təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın qarşısında duran əsas məqsəd bir sıra türk xalqlarının folklorunda özünəməxsus yerlərdən birini tutan “Edigey” dastanının variantlarının tipoloji strukturunu tədqiq etməkdən və onun tarixi köklərini üzə çıxarmaqdan ibarətdir. Bu məqsədin həyata keçirilməsi aşağıdakı vəzifələrin həllini önə çıxarmışdır:

- Bir çox türk xalqlarının folklorunda olan bu qəhrəmanlıq dastanının variantları haqqında məlumat vermək;
- Bu variantları müqayisəli şəkildə təhlil etmək;
- Eposun tarixi əsaslarını müəyyən etmək, onun kompozisiya quruluşunu və bədii xarakterini araşdırmaq, türk xalqlarının qəhrəmanlıq dastanlarına aid epik ənənənin xüsusiyyətlərini aşkar etmək;
- Dastanın əsas süjet xəttini təşkil edən tarixi şəxsiyyətləri və hadisələri müəyyən etmək;
- “Edigey”lə bağlı nəşr olunan əsərləri, nəşrləri tam əhatə etməklə tədqiqat aparmaq;
- Qazax, noqay, tatar, başqırd, qaraqalpaq, özbək, türkmən və s. türk ləhcələrində eposun variantlarının ümumi xarakter və xüsusiyyətlərini müqayisə etmək;

- “Edigey” dastanı ilə bağlı məlumatları toplamaq, onları sistemləşdirmək və dissertasiya işinin tələblərinə uyğun olaraq müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb etmək.

Tədqiqat metodları. “Edigey” dastanının variantlarının tipologiyasına həsr olunmuş dissertasiya işinin nəzəri-metodoloji bazası iki əsas istiqaməti əhatə edir:

1. Azərbaycan dastanşünaslığının nəzəri-metodoloji təcrübəsi.
2. Edigeyşünaslıqla bağlı dünya elmi-nəzəri qaynaqları.

Mövcud dissertasiya elmi-nəzəri aparatı və nəzəri-metodoloji bazası etibarilə “Edigey” dastanının variantları və tipologiyası” probleminə, ilk növbədə, Azərbaycan folklorşünaslığından baxışdır. Problemin dünya türkologiyasında qoyuluşu bizim üçün aktual olduğu qəddər, Azərbaycan folklorşünaslığında öyrənilməsi də eyni dərəcədə əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan folklorşünasları “Dədə Qorqud kitabı” kimi oğuz-türk abidəsinin, dünya şöhrətli “Koroğlu” dastanının, o cümlədən yenə də yayılma arealı baxımından nəhəng coğrafiyaları əhatə edən məhəbbət dastanlarının öyrənilməsi sahəsində uzun onillikləri əhatə edən tədqiqatlar aparmışlar.

Edigeyşünaslıqla bağlı dünya elmi-nəzəri qaynaqlarına gəlincə, dissertasiyada rus və türkiyəli alimlərin tədqiqatları ilə yanaşı, Avropa alimlərinin, eyni zamanda noqay, tatar, qazax, başqırd, qaraqalpaq və s. alimlərin də araşdırmalarına nəzər salınmış, yeri gəldikcə onlara müraciət olunmuşdur. Qeyd edək ki, B.Ögel, A.İnan, V.Jirmunski, V.Bartold, B.Putilov, A.Sikaliyev, Ç.Vəlixanov və s. bu kimi alimlərin yarıdıcılığında türk epik mətnləri sistemli şəkildə araşdırılmış, qəhrəmanlıq dastanları, eləcə də türk eposunun epik əsasları öyrənilmişdir.

Tədqiqat işi tarixi-müqayisəli və müqayisəli-tipoloji metodlar əsasında yazılmışdır. Bu zaman tarixi, müqayisəli və tipoloji yanaşmalar kompleks şəkildə götürülmüşdür.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiyada müdafiyyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

1. “Edigey” dastanını hər xalqın folklor xəzinəsindəki oxşar və fərqli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla vahid sistemdə araşdırmaq;
2. Folklorşünaslıqda, demək olar ki, ilk dəfə olaraq dastanın əllidən çox variantının eyni tədqiqat işində ələ alınması;

3. “Edigey” dastanındaki epik-coğrafi və tarixi adların eposun yayıldığı arealların “epik tarixi” statusunda olması;

4. “Edigey” dastanının poetik konstruksiya formullarından olan silsiləviləyin dastandakı geneoloji kod sistemini mühafizə etməsi;

5. Dastanda qəhrəmanın doğuluşu formulunun mifik yaradılış konsepsiyasını əks etməsi;

6. Ata-oğul (Edigey-Nuradin) qarşıdurmasında epik konflikt modelinin arxetipik əsası təşkil etməsi;

7. Dastanda dini-mifoloji motivlər və ünsürlərin mövcudluğunun epik söyləyicinin şüurundakı islamaqədərki inanclar sisteminin funksionallığı ilə şərtlənməsi;

8. “Edigey” dastanının mətn strukturunun ənənəvi süjet tipini əks etməsi;

9. Dastanda şeirlərin strukturunun bütün epik formulları ilə birlikdə türk ləhcələrində yüksək poetik üslub nümayiş etdirməsi və bu şeirlərin məzmun və forma elementlərinin türk mifopeotik sistemindəki təsvir kodları (dili) statusunda olması;

10. “Edigey” dastanında epik formulların türk epik-mifoloji modelinin struktur elementlərini özündə əks etməsi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada problemin həlli istiqamətində bir sıra yeniliklər əldə olunmuşdur. Onlar əsasən aşağıdakıları əhatə edir:

- Dissertasiyada “Edigey” dastanının variantlarına aid olan mətnlər və tədqiqatlar hərtərəfli təhlil edilmişdir. Burada dastanın bu günə qədər mühafizə olunan variantları üzərində elmi araşdırma aparılmış, “Edigey” dastanının türk xalqları arasında yeri və rolu müəyyən edilmişdir;

- İşdə türk xalqlarının ümumi irsi, tarixi və qəhrəmanlıq ənənəsi “Edigey” dastanının janr xüsusiyyətləri fonunda sübuta yetirilmişdir;

- Tədqiqatda bədii uydurma ilə tarixi faktları müqayisə edərək dastanın əsas qəhrəmanları olan Toxtamış, Edigey, Teymurləng kimi şəxslərin prototipləri təhlil edilmişdir;

- Araşdırmada dastan qədim türk eposları ilə müqayisəli şəkildə təhlil edilmiş, dastanın tarixi-iddrak və bədii-estetik xarakteri ilə bağlı eposun yaranması hərtərəfli öyrənilmişdir;

•Dissertasiyada elmi baxımdan bədii təsvir vasitələri sistemi, kompozisiya xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işi həm nəzəri, həm də praktiki aktuallığa malikdir. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti onda əldə olunmuş nəticələrin folklorşünaslıqda tətbiq olunma imkanları ilə müəyyənləşir. Türk xalqlarının dastan yaradıcılığı aparılan tədqiqatlar içərisində ayrıca elmi istiqaməti təşkil edir. Bu da, öz növbəsində, mövcud dissertasiyanın nəzəri əhəmiyyətini aktuallaşdırır.

Dissertasiyanın praktiki əhəmiyyəti isə ilk növbədə, tədris prosesindəki rolu ilə müəyyənləşir. Türk xalqının ədəbiyyatı və folkloru ölkə universitetlərinin filologiya fakültələrində tədris olunur. Belə ki, dissertasiyanın materialları ədəbiyyat, tarix, türkologiya, həmçinin müqayisəli ədəbiyyat və tarixi mənbələr, qədim əlyazmalar üzrə mühazirələr, xüsusi kurslar və seminarlarda geniş şəkildə istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas müddəaları müəllifin konfrans və seminarlardakı məruzələrində, tezislərdə, müxtəlif elmi məcmuələrdə, o cümlədən xaricdə çap olunmuş məqalələrində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Avrasiya Universiteti.

Dissertasiyanın ümumi həcmi. Giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarət olan tədqiqatın ümumi həcmi: 275 367 işarə (Giriş: 11 176 işarə; I fəsil: 91 077 işarə; II fəsil: 97 520 işarə; III fəsil: 65 626 işarə, Nəticə: 9 968 işarə).

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə dissertasiyanın ümumi səciyyəsi təqdim edilir, mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın obyektı və predmetindən, işin məqsəd və vəzifələrindən, tədqiqat metodlarından, müdafiyyə çıxarılan müddəalardan söz açılır, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti əsaslandırılır, dissertasiyanın aprobasiyasından bəhs edilir.

Şərqi türk epik ənənəsinin məhsulu olan “Edigey” dastanının 55 variantı üzərində apardığımız tədqiqat göstərir ki, bu dastan epik coğrafiyası baxımından qazax, noqay, tatar (Kazan tatarları, baraba tatarları, Sibir tatarları, Krım tatarları, Dağıstan tatarları, noqay tatarları, dağlı tatarlar (Qaraçay-Malkar), Altay tatarları, Volqa tatarları və Volqaboyu tatarlar), başqırd, qaraqalpaq, qırğız, türkmən və s. kimi türk xalqları arasında geniş yayılmışdır.

Dissertasiyanın birinci fəslı **“Edigey” dastanının variantlar sistemi**” adlanır. Bu fəsil üç paraqrafdan ibarətdir. Birinci paraqraf **“Variantların toplanması və nəşri”** adlanır. Yazılı mənbələrdə Edigeyin şəxsiyyəti ilə bağlı məlumatlara XVI əsrdən etibarən rast gəlinməsinə baxmayaraq, “Edigey” dastanının XIX əsrdən etibarən geniş və ciddi tədqiq olunduğunu müşahidə edirik. Elə təkcə XIX əsrin sonlarında dastanın 15 başqırd variantı qeydə alınmışdır. Dastanın daha dolğun ənənəvi poetik formasında əlyazma variantı isə 1762-ci ilə aiddir. Bu, tatar variantıdır və təxminən 7000 misradan ibarətdir. Tatar folklorçusu F.Urmançe yazır ki, *“tatar xalq yaradıcılığı nümunələri arasında “Edegey” kimi irihəcmli əsər yoxdur”*¹.

Dastanın qazax variantını ilk dəfə 1820-ci ildə Qriqori Spasski özünün təsisçisi olduğu “Сибирский вестник” jurnalında rus dilində yayınlamışdır. Onun ardınca A.Xodzko, Ç.Vəlixanov, P.Melioranski, İ.Berezin, V.Radlov, N.Semenov, Y.Belyayev, A.Samoyloviç, Ə.Divayev, K.Aymbetov, V.Jirmunski, S.Cağatay və başqa alimlər dastanın toplanmasında, tədqiqində və nəşrində əvəzsiz xidmət göstərmişlər. Avropa alimlərindən italyan şərqşünası, türköloq Alesso Bombacinin, Hektor Munro Çedvikin və onun həyat yoldaşı Nora Kerşou Çedvikin, son illərdə isə A.Hattonun və K.Rayxlin da dastanın tərcüməsi və dünyada tanınması ilə bağlı əvəzsiz xidmətləri olmuşdur.

Azərbaycanda isə ilk dəfə İ.Qasimovun tərcümə və redaktəsi ilə “Krımtatar dastanları” adlı əsərində dastanın Krım-tatar variantı çap olunmuşdur. Sonrakı illərdə Ə.Şamil “Uyğur, qaqauz, Quzey Qafqaz türklərinin folkloru və ədəbiyyatı” adlı əsərində “Yedigey” dastanı noqay tarixinin qaynağı kimi” başlığı altında dastanın tədqiqindən və

¹ Урманче, Ф. Тюркский героический эпос. – Казань: Института языка, литературы и искусства, – 2015. – с. 14.

variantlarından bəhs etmişdir. E.Məmmədova “Qırğız və tatar xalq dastanlarında (“Manas” və “Edigey”) vücudnamə” adlı məqaləsini də dastandakı vücudnamələrə həsr etmişdir. Biz isə dastanın noqay, tatar və Rumınyada yaşayan türklər arasından toplanan variantları Azərbaycan dilinə çevirərək yayınlamışıq.

İkinci paraqraf **“Edigey” dastanının epik coğrafiyası və tarixi kökləri**” adlanır. Edigey tarixi şəxsiyyətdir. Onun ömür yoluna nəzər saldıqda çox maraqlı faktlarla qarşılaşırıq. Edigey haqqında ətraflı məlumat verən məşhur ərəb tarixçisi İbn Ərəbşah yazır ki, o, *“qarabuğdayı, bəstəboy, möhkəm bədən quruluşuna sahib, cəsür, bədheybət görünüşlü, ağıllı, cəmərd, xoş təbəssümlü, fərasətli, alimləri və savadlı insanları sevən”*² biri idi. Nikonov salnaməsində isə onun haqqında *“bütün Ordanın böyük knyazı, cəsarətli, sərt, xeyirxah... öz məqsədinə çatmaq üçün istənilən məkrli və qanlı hadisə törətməyə qadir olan hiyləgər və kələkbazın biridir”*³ deyilir. Dastanın müxtəlif variantlarında isə Edigeyin portreti aşağıdakı kimi təsvir edilir: o, hər zaman ağ paltar geyinər, quru yerdə oturmaz, bəzən oturanda altına saman qoyardı. Döyüşə girəndə toz-dumandan düşmənlər Tanrıdan atəş gəldiyini, göyün yarıldığını, yerin çökdüyünü düşünürdülər.

Üçüncü paraqraf **“Edigey” dastanında silsiləvilik**” adlanır. “Qırx batır” dastanlarının epik silsiləsi Volqaboyu, Sibir, Qazaxıstan, Özbəkistan, Şimali Qafqazda yaşayan türk xalqları arasında geniş yayılmışdır və “Noqayın qırx batırı”, “Kırımın qırx batırı” və ya “Noqay jırları” adı ilə tanınır.

“Edigey” dastanının daxil olduğu dastanların silsiləvililiyi qazax variantı əsasında qurulmuşdur. Silsilənin birinci fazasını “Anşıbay batır” dastanı, ikinci fazasını “Parpariya”, üçüncünü “Kuttıkiya”, dördüncüsünü “Edigey”, beşincisini “Nuradin”, altıncısını “Musaxan”, yeddincisini “Orak ilə Mamay” dastanı təşkil edir. *“Orak, Mamay,*

² Тизенгаузен, В.Г. Сборник материалов, относящийся к истории Золотой орды. Извлечение из сочинений арабских. – Санкт-Петербург. – Т. I. – 1884. – с. 473-474.

³ Полное собрание Русскихъ лѣтописей. X томъ, VIII. лѣтописный сборникъ именимый Патриаршею или Никоновскою лѣтописью / Санктпетербургъ, Изданное По Высочайшему Повелѣнню Археографическою комиссіею, – 1885. – с. 206.

İsmayıl və onların ataları Musaxanın ölümündən sonra Noqay Ordasındakı qanlı ailə münaqişəsi Noqay silsiləsində mərkəzi yerlərdən birini tutur"⁴. Silsilənin səkkizinci fazasını "İsmayıl" dastanı təşkil edir. Bu, silsilənin içərisində yeganə dastandır ki, oğul öz nəslinə xüsusi amansızlıqla, qəddarlıqla yanaşır. Silsilənin doqquzuncu fazasını "Karasay və Kazi" dastanı, "Tel Aqıs" dastanı isə silsilənin onuncu fazasını təşkil edir.

Müraciət etdiyimiz mənbələr⁵ və variantlar fərqli olsa da, biz Murın Sengirbekuli variantını əsas silsiləvi zəncir hesab edirik. Haqqında danışdığımız bütün variantlarda dastanın silsiləviliyi Murın Sengirbekulidə olduğu kimi tam və zəncirvari deyil.

Dissertasiyanın ikinci fəslə "Edigey" dastanında süjet və obrazların tipologiyası" adlanır. Bu fəsil iki paragrafa bölünür. Birinci paragraf "Edigey" dastanının variantlarının tipologiyası" adlanır ki, bu bölüm də öz növbəsində, üç bəndə ayrılır:

1. Dastanda qəhrəmanın doğuluşu;
2. Ata-oğul (Edigey-Nuradin) qarşıdurması;
3. Dastanda dini-mifoloji motivlər və ünsürlər.

Dissertasiyada dastanın 14 noqay, 11 qaraqalpaq, 8 qazax, 7 tatar, 3 başqırd, 2 Krım-tatar, 1 türkmən, 1 qırğız, 1 Rumıniya, 1 adıgey, 1 çərkəz, 1 Kabardin-Malkar, 1 Kazan tatarları, 1 Xarəzm tatarları, 1 Dobruca tatarları və 1 baraba tatarlarına məxsus ümumilikdə 55 variantından istifadə edilmişdir. P.Melioranski deyir ki, *"kifayət qədər tam və tarixi faktlara daha yaxın versiya, hələ ki, yalnız noqaylar arasından toplanmışdır"*⁶.

⁴ Жирмунский, В. Тюркский героический эпос. – Ленинград: Издательство «Наука» Ленинградское отделение, – 1974. – с. 400.

⁵ Kazak Destanları – IV. Kırım'ın Kırk Batırı. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, – 2007. – 1048 s.; Жирмунский, В. Тюркский героический эпос. – Ленинград: Издательство «Наука» Ленинградское отделение, – 1974. – с. 405.

⁶ Эдиге / Сказание обь Едигеиь и Токтамышь. Киргизский текст по рукописи, принадлежавшей Ч.Ч.Валиханову. Издаль профессор П.М.Мелиоранский. Записки Императорского Русского Географического Общества по отделению этнографии. – Санкт-Петербург, 1905. – с. 14.

Ç.Vəlixanov və P.Melioranski variantı orijinal məndir və V.Jirmunski onu “*arxetipə yaxın*”⁷ hesab edir. V.Radlov Kırımdan dastanın dörd variantını toplamışdır. Onların içərisindən “İdege bi” variantını V.Jirmunski digərlərinə nisbətən “*tam, yaxşı mühafizə edilmiş*” və “*etibarlı tarixi mənbə*”⁸ hesab edir. M.Osmanov da dastanın bir neçə noqay variantını toplamışdır, lakin 1883-cü ildə özünün ən çox xoşuna gələn variantı tərcümə edərək çap etdirmişdir. Dastanın qırğız variantını Q.Spaski çap etdirmişdir. Türkmənlər arasında bir də süjet xətti, dastanda baş verən hadisələr, personajlar, hadisələrin cərəyan etdiyi coğrafi ərazilər “Edigey” dastanı ilə üst-üstə düşən “Tulumbiy” dastanı var ki, onu da K.Rayxl “Edigey” dastanı ilə “*qohum*”⁹ adlandırır.

Ümumiyyətlə, dastanın bütün variantlarına nəzər salanda kifayət qədər fərqli iki süjetə rast gəlirik. Ona görə də onu böyük ideyalar uğrunda çarpışan qəhrəman və məhəlli davalarının qəhrəmanı arasında iki hissəyə bölmək olar. Məsələn, dastanın Rumıniyada yaşayan türklər arasından toplanan variantının süjet xətti tamamilə böyük ideyalarla uzaqdır. Bunun əksinə olaraq noqayın bütün variantları cəngavər, sərkərdə və hökmdardan bəhs edir.

1. Dastanda qəhrəmanın doğuluşu. “Edigey” dastanının geneoloji təhlili zamanı özünün və əcdadlarının qeyri-adi yollarla dünyaya gəldiyinin şahidi oluruq. Qeyd edək ki, dastanda üç nəslin ardarda möcüzəli doğuluşu izlənilir. Edigeyin babası, atası və özü möcüzəli, fəvqəltəbii yollarla (quru kəllə sümüyünün tozundan, qu quşundan və Albastının qızından) dünyaya gəlir və onlar “*möcüzəli uşaqlar*” adlandırılırlar.

Qəhrəman adı uşaqlıq keçirsə də, yaradılışındakı möcüzə ömrünün sonuna qədər onu təqib edir. Müəyyən yaşdan sonra o, artıq qəh-

⁷ Эдиге. Ногайская эпическая поэма / под ред. Н.Х.Суюновой. Карачаево-Черкесский институт гуманитарных исследований при Правительстве КЧР. – Москва: Наука, – 2016. – с. 72.

⁸ Эдиге. Ногайская эпическая поэма / под ред. Н.Х.Суюновой. Карачаево-Черкесский институт гуманитарных исследований при Правительстве КЧР. – Москва: Наука, – 2016. – с. 108.

⁹ Reichl, K. Türk destanları // Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. – 2006. Sayı 22. – s. 53.

rəman olmaq üçün qeyri-adi işlər görməlidir. Dastanın noqay variantında qəhrəmanın doğuluşuna və uşaqlıq çağlarına geniş yer verilir.

Möcüzəli doğuluş süjetinin arasına kontaminasiya edilmiş bir də quru kəllə motivi var. Bu motiv də türk xalqlarının nağılları üçün xarakterikdir. Dastanın Rumıniya türkləri arasından toplanan variantında diqqəti çəkən maraqlı məqam qəhrəmanın anadan olmasının “*almadan övlad törəməsi ilə*” göstərilməsidir. Bu motiv bundan başqa dastanın heç bir variantında müşahidə olunmur. Dastanda almanı yedikdən sonra hamilə qalan qadın ərinin gözlərinin kor olduğunu bilən kimi ağacın altına oğlan uşağı qoyaraq onu tərək edir.

Misallardan da görüldüyü kimi, dastanın bütün variantlarında qəhrəmanın bir şəkildə pəri ilə bağlılığı var. Qaraqalpaq variantında Edigey göyərçin cildinə düşmüş pəridən, qazax variantında sualtı cinlər padşahının qızından, noqay variantında isə Albastının qızından dünyaya gəldiyi göstərilir. Bu variantların hamısında da pərilər simalarını dəyişərək insan cildinə girirlər, ərləri nikah andını pozduğuna görə dünyaya gətirdikləri uşağı yer üzündə tərək edib yenidən əvvəlki vəziyyətlərinə – pəri cildinə girərək uzaqlaşırırlar.

2. Ata-oğul (Edigey-Nuradin) qarşıdurması. “Edigey” dastanının da, demək olar ki, bütün variantlarında Edigey oğlu Nuradinlə ciddi münaqişələr yaşayır. Başqırd, tatar və noqay variantlarında isə Edigeyə atılan iftira ucbatından oğlu ilə münaqişə yaşayır. Tatar variantında Toxtamış xanın vəziri Canbay ata ilə oğul arasında münaqişə yaratmaq üçün Toxtamışın Nuradinlə evlənən qızına qarnına keçə bağlayaraq onu Edigeydən hamilə olduğuna inandırmağı tapşırır və bu münaqişə zamanı Nuradinin tulladığı dombıra Edigeyin sağ gözünü çıxarır. Dastanın başqırd variantı “İzukey və Moradım”da da süjet tatar variantı ilə bənzərdir, lakin burada Moradım qılıncı çəkərək atasını qaşından yaralayır. İzukey də öz el-obasını tərək edib gedir. Yanbay Toxtamışın qızları ilə əlbir olaraq ata ilə oğul arasında münaqişə yaradır və Nuradin atasını elindən-obasından qovur. Qaraqalpaq variantında Toxtamışın vəziri Kenjenbay Nuraddinlə Edigü arasında ixtilaf yaratmağa müvəffəq olur. Nuraddin də qəzəblə atının yalmanına qırmac vurub oradan uzaqlaşmaq istəyir. Qırmac qırılıb Edigünün gözünü çıxarır, Nuradin isə o torpaqlardan çıxıb gedir. Sonradan Edigü oğlu Nuraddini tapıb yanına gətirir və qovuşmaları

şərəfinə taxtını ona bağışlayır. Rumıniyada yaşayan türklər arasından toplanan variantda isə süjet tamamilə fərqlidir. Burada ümumiyyətlə, ata ilə oğul arasında heç bir konflikt mövcud deyil.

3. Dastanda dini-mifoloji motivlər və ünsürlər. “Edigey” dastanı dini-mifoloji ünsürlərlə zəngin bir dastandır. Dastanın bir çox variantları quru kəllə motivi ilə başlayır. Bu, bütün türk xalqları ilə yanaşı, Azərbaycan folklorunda da sıx rast gəlinən obrazdır. Məsələn, “Əsli-Kərəm” dastanında Kərəm quru kəllə ilə söhbət edir. “Edigey” dastanında quru kəllə danışmır, onun alınına yazılanlar isə gələcəkdən xəbər verir. Dastanın tatar variantının sonunda düşmənlər Edigeyin başını kəsirlər. Kəllə diyirlənib üzü gündoğana tərəf durur və onlara qarşı edir. Qarşı onları tutur və İdil qan çanağına dönür.

Dastanın bir çox variantlarında Albastının adı çəkilir: qəhrəman ya Albastının ərinə öldürdüyünə görə onunla evlənmək məcburiyyətində qalır, ya da onun qızına aşiq olur və evlənilir. İlk mifoloji düşüncədə Albastı xeyirsevər, od-alovla, ocaqla bağlı ilahə idi və zaman keçdikcə o, öz arxaik mahiyyətini, qismən də olsa, dəyişərək mənfi obraza çevrilmişdir. Bu mənada “Edigey” dastanında Albastı öz arxaik mahiyyətini qoruyub-saxlamışdır. Dastanın noqay variantında Edigey Albastının qızı ilə Kutlukayanın oğludur. Burada Albastı insanlara zərər vermir, əksinə onlarla birlikdə yaşayır, ailə qurur, nəsil artırır.

Dastanın noqay variantında Albastı kişi cildində də qarşımıza çıxır. Ümumiyyətlə, noqaylar arasında toplanan folklor materialları arasında az da olsa, kişi Albastı obrazına rast gəlmək mümkündür. O, Kir Köylek adlanır. Çox hündür, bədheybət görünüşə sahibdir və çox az hallarda insanların gözünə görünür.

Dastanda Kara Tiyin Alp (qazax variantında Kabandın Alp, tatar variantında Kabardı Alıp, qaraqalpaq variantında Alıp Baba Kara Tiyin) obrazı da diqqəti cəlb edir. Bu, bir növ “Dədə Qorqud”da Təpəgözün prototipidir. Elə əslində Edigeylə Kara Tiyin Alpin münasibətləri də Basatla Təpəgözü xatırladır. Edigeylə Kara Tiyin Alp hər ikisi pəri qızdan dünyaya gəlirlər. Edigey bundan xəbərsiz halda Şatəmir xanın qızını onun əlindən azad edərkən öldürür.

Bütün qəhrəmanlıq dastanlarında olduğu kimi “Edigey”də də atın özünəməxsus yeri vardır. O, qəhrəmanı çətin vəziyyətlərdən azad edir, ona gələcək bəlanı əvvəlcədən duyur, onunla birlikdə döyüşə atı-

lır, qəhrəmanı xilas edir. Akademik T.Hacıyev yazır ki, “*çöllünün – türkün – qıpçağın üç arzusu olub: at yəhərləmək; at yemək; arvad almaq... Atla davranış mədəniyyətinin ustadı qıpçaqdır – türkdür. Türk cilovun, ram etməyin ustalığını atın üstündə kəşf etdi – sonra asanlıqla ölkələri cilovladı*”¹⁰.

Edigeyin Koroğlu kimi yalnız bir və ya iki qəhrəman atı yoxdur. O, müxtəlif döyüslərə qeyri-adi gücə malik olan fərqli atlarla gedir. Gah qırx qanadlı atın üzərindədir, gah Burak adlı atın belindədir, gah Boz Tülparla çapır, gah Tülpar soyundan Timgel Çuar atı minir, gah da Ak Şal atın üzərindədir. Başqırd variantında Edigey səfərə çıxarkən yanına Göy rəngli atını alıb özü isə Boz atını minib gedir, ona yuxusunda Akbuz ata minə bilsə, muradına çata biləcəyi deyilir. Bir sözlə, atın rəngləri mifoloji məna kəsb etməklə onların sehrlili olmasından xəbər verir.

Qaz, qu quşu, huma quşu, simurq, sunqar (qızılquş), qartal, qarğa, sağsağan (hayıskan), laçın motivləri əsərdə xüsusi yerə sahibdir. Dastanda bütün hadisələr xanın Tüklü Ayaq Laçın (tatar variantı), sunqar (qızılquş) (noqay variantı), yaxud Kuvkanat (qazax variantı) quşunun yumurtasını bir başqa xanın müxtəlif yollarla əldə etməsindən başlayır.

Dastanın bütün variantları islam motivləri ilə zəngindir. Demək olar ki, hər variantda Xızır obrazı qarşımıza çıxır. Qəhrəmanlar hər dəfə dara düşdüyü zaman Xızır peyğəmbəri çağırır. Qazax variantında “*İdigenin hamiləri olan Əzrail, Cəbrayıl, Ömər, Osman, Əbubəkir, Azrat Ali Baba (Həzrət Əli – Q.Ş.), Muhammed adlı pirlərə hekayədə çox az təsadüf olunur*”¹¹. Əzrayıl, mələk, ağ kəfən, ərş kəlmələri islam terminləridir və bu, dastanda çox poetik şəkildə istifadə olunub. Hətta variantların birində Edigeyin baş vəzirinin adı Əlidir. Qırğız variantında qu quşu libaslı pəri qızı uçub gedərkən əri Şaştazıya deyir ki, “*mən sənin oğlunu doqquz yolun ayırıcında qoyacağam. Onu altı gün Əzrayıl yedizdirəcək, yeddi gün Qavriil (Cəbrayıl – Q.Ş.)... Qırx gün onun qayğısına Kıdırata (Xızır ata – Q.Ş.) qalacaq. Onun kürək sümüyündə Əzrailin möhürü, alnında isə Cəbrayılın möhürü olacaq*”.

¹⁰ Hacıyev, T. Qıpçaq çöli haqqında elmi ballada // Murad Adcı. Qıpçaq çölünün yovşanı. – Bakı: Gənclik, – 1997. – s. 191-192.

¹¹ Boratav, P.N. Köroğlu Destanı. – İstanbul: Adam Yayıncılık, – 1984. – s. 241.

Qeyd etdiyimiz kimi, dastanın “Məulimniyaz-Edige” variantı dinin ən qabarıq göstərildiyi variantdır. Burada pır, mürid, şeytan, axirət, Əzrayıl, Cəbrayıl, ərş, zikr, tövbə, nur, dua kimi dini terminlərin qabarıq şəkildə göstərilməsi bu variantı digərlərindən fərqləndirir. Bundan başqa, Beytullah, tövbə, səcdə, axirət, cənnət, cəhənnəm, Əzrayıl, ərş və s. ifadələrin dastanda yer alması normal faktdır, çünki Edige y islam dini noqaylar, tatarlar arasında bərqərar olduqdan sonrakı dövrdə yaşamışdır.

İkinci paraqraf **“Edige” dastanının variantlarında köməkçi obrazların tipologiyası** adlanır. “Edige y” dastanında Baba Tukli Şaşlı Əziz və Sıbıra yırav müdrik qoca obrazlarıdır. Dastanın bütün variantlarında hər iki obraza rast gəlirik.

Baba Tukli Şaşlı Əziz batırların hamisidir. Hətta qaraqalpaq variantlarından birində Baba Toklı Şaşlı Aziz qu quşuna çevrilərək qəhrəmanı yurtdan uzaqlara aparır. Demək olar ki, bir çox qazax və noqay dastanlarında qəhrəmanlar onun ruhunu yardıma çağırırlar.

Qəhrəmana yardım edən digər müdrik Sıbıra yıravdır. Oğuz türkləri üçün Dədə Qorqud kimdirsə, qıpçaq türkləri üçün də Sıbıra yırav odur. A.Xodzko variantında deyilir ki, *“onun 360 yaşı var, dişləri də laxlayır, zehni isə açıqdır. O, başına samur dərisindən papaq qoyur”*¹². Tatar variantında isə onun 195 yaşı var. Krım-tatar variantında o, 390 yaşlı qocadır. Dastanın bütün variantlarında Sıbıra yırav obrazı var. Qazax variantında o, çox passiv bir obrazdırsa, başqırd variantında hadisələrin inkişafında onun rolu böyükdür. Qaraqalpaq variantında isə o, qəhrəmana demək üçün qoruyub-saxladığı sirtin üstünü açan kimi ölür.

Dastanda qəhrəmana yardım edən obrazlar Cantemir (Krım-tatar, noqay variantlarında laçın quşunun yumurtasını Şatemirə verdiyinə görə Kutlukaya Toxtamışın qəzəbinə düşər olur, onu və oğlunu öldürməyi əmr edir. Cantemir Kutlukayanın oğlu ilə yeni doğulan övladını dəyişir və beləliklə də o, öz övladının qatili olur, Kutlukayanın yeganə oğlunu isə ölümdən qurtarır), Şatemir (bütün variantlarda Edige yə

¹² Эдиге. Ногайская эпическая поэма / под ред. Н.Х.Суюновой. Карачаево-Черкесский институт гуманитарных исследований при Правительстве КЧР. – Москва: Наука, – 2016. – с. 61.

yardım edir. Yalnız qırğız variantında Edigey Toxtamışın sarayına gəldikdən sonra Satemir ondan çəkinir və döyüşə girmir), Jilkıbay (Kırım-tatar və qazax variantında Kuttıkaya Toxtamışın edam əmrindən sonra oğlunu övladı olmayan dostu Jilkıbaya verir) və başqalarıdır.

Dastanda mənfi obraz Kara Tiyin Alpdır. Kara Tiyin Alpı da Edigey kimi pəri dünyaya gətirib, lakin onlar tamamilə fərqlidirlər. Epik qəhrəman olan Kara Tiyin Alpın 360 yaşı var. O, qızları qaçırır, xanlara, bəylərə qan uddurur, əhalini yağmalayır, əsir götürür. Bir həftə yatmadan gəzir, yatanda da bir həftə oyanmır. Ona qılinc işləmir.

Dastanda əhəmiyyətli, hətta bəzi variantlarda baş qəhrəman statusuna qədər yüksələn obrazlardan biri Nuradindir. Bu obraz müxtəlif variantlarda həddən artıq fərqlilik nümayiş etdirir. Variantların birində atasını öldürür, digərində gözünü çıxarır, bir başqasında atasının və babasının intiqamını alır, digərində isə atası ilə şad-xürrəm yaşayır. Xaraktercə kəmhövsələ, dərin düşünməyi bacarmayan, amma güclü, dözümlü və döyüşkən bir obrazdır. Dastanda ən böyük günahı Nuradin işlədir: o, atasına əl qaldırır, anasının yalvarışlarına məhəl qoymur, çıxıb uzaqlara gedir, sonradan Edigeyin təkidi ilə geri qayıtdığı zaman onu Ordadan qovur və ən başlıcası ölənə qədər də öz səhvini başa düşmür.

Dastanın bütün variantlarında qəhrəmanın ən başlıca və qatı düşməni Toxtamış xandır. Tatar və başqırd variantlarında Toxtamış bütün həyatını Edigeyi məhv etməyə həsr edir. O, o qədər də uzaqgörən və ədalətli bir xan deyil. Var gücü ilə Edigeyi öldürməyə çalışarkən Edigeyin oğlu Nuradin onu öldürür və başını kəsərək mizraqa taxıb öz elinə gətirir. Dastanın qazax variantında isə Edigey intiqamını alır, Toxtamış xanı öldürərək başını kəsir. Sonra xanın kəsilən başını saqqalından atın tərkinə asır və yurduna geri dönür.

Toxtamış xan sərbəst siyasət yürüdə bilmir. Hər dəfə qarşısına çıxan çətinlikdə xanları, bəyləri yığaraq pir təşkil edir, onlardan məsləhət alır. Dastanda Toxtamışın saraydan qaçaraq dağdan, ağacdan, sudan, quşdan yalvararaq yardım istəyəcək qədər çarəsizliyi onun, demək olar ki, bütün variantlarındakı monoloqlarında öz əksini tapır.

Canbay obrazı da dastanda həlledici rola sahibdir. Dastanın bütün variantlarında Canbay ata ilə oğul arasında münaqişə yaratmaq üçün hiylə qurur və buna müvəffəq olur.

Kadırberdi də maraqlı obrazdır. O, Toxtamışın oğludur, tarixi şəxsiyyətdir. Dastanın noqay, tatar, qaraqalpaq, qazax və s. variantlarında əvvəlcə Edigeyin oğlu Nuradinlə atasının intiqamını almaq məqsədi ilə vuruşsa da, sonradan onunla dostluq edir. Krım-tatar variantında isə Canbayın yardımı ilə atasının qatili Nuradini öldürmək istəyir, lakin buna müvəffəq ola bilmir.

Dastanın müxtəlif variantlarında bir sıra qadın obrazları var ki, onlar həm müsbət, həm də mənfi xarakterlər ifadə edirlər. Burada lovgalıqlarını, təkəbbürlərini, iddialarını önə çıxaran qadın obrazlarına da, öz istək və arzularını boğaraq ərinə və oğlunu önə çəkən qadın obrazına da rast gəlirik.

Dastanda ağıllı, zirək, fərasətli qadın obrazlarından biri Şatemirin qızı Akbiləkdir (başqırd variantında Firdevs). O, atasının dediyi əlamətlərdən Edigeyi tanıyır və Kara Tiyin Alrı öldürməkdə ona yardım edir. Krım-tatar variantında Şatemirin qızının adı göstərilmişdir.

Başqa bir qadın obrazı da Aytulidir. Aytuli Edigeyin arvadı və Nuradinin anasıdır. Dastanın sonuna doğru *“oğlu Nuradin ilə etdiyi nəsihətverici söhbəti dastanlardakı türk qadın tipinin “Edigey”dəki əksidir*”¹³. Edigeyin Aytulini nəcib bir sevgi ilə sevməsi dastanın bir neçə yerində vurğulanır, amma buna baxmayaraq, Aytuli o qədər də aktiv bir obraz deyil.

Dastanda Toxtamış xanın arvadı Yenike obrazı da yer alır. Burada o, ərinin bəzi fikirlərinə ortaqlıq olmayan, bəzən onu dəstəkləyən, heç nədən qorxmayan və çox həssas bir qadın kimi göstərilmişdir. Yenike, eyni zamanda qısqanc və çox hiyləgər bir qadındır. O, Toxtamışın öldürüləcəyini əvvəlcədən hiss edir.

Hanıkey və Canıkey obrazları da dastanın bir sıra variantlarında çox önəmli rol oynayır. Onların hər ikisi Toxtamışın qızlarıdır. Krım-tatar variantında Nuradinin arvadlarıdır, qazax variantında isə Edigey Toxtamış üzərinə yürüş edərək onu məğlubliyyəyə uğradır və qızları Kanıkey və Tanıkeyi əsir götürərək özünə arvad edir. Noqay,

¹³ Utaş, С. Edige Destanında Geçen Kadın Unsurları // Ногайцы: XXI век. История. Язык. Культура. От истоков – к грядущему. Материалы Первой Международной научно-практической конференции. – Черкесск: – 14-16 мая. – 2014. – с. 345.

qazax və Krım-tatar variantında Canbayın qurduğu oyunun əsas iştirakçılarıdır.

Üçüncü fəsil **“Edigey” dastanının variantlarının poetik struktur tipologiyası**” adlanır. Bu fəsil də, öz növbəsində, üç paraqrafa bölünür. Birinci paraqraf **“Dastanın mətn strukturu”** adlanır. Dastanın bir çox variantlarında nəsrə nəzmin bir-birini əvəzləməsi müşahidə olunur, lakin başqırd, qaraqalpaq və bəzi variantları yalnız nəzmdən ibarətdir.

“Edigey” dastanında hekayə faciə ilə başlayır: Toxtamış xan öz quşçusu Kutlukayanı cins quşunun yumurtasını Şah Teymura verdiyinə görə öldürməyi, bununla kifayətlənməyib beşikdəki körpəsinə qədər ailə üzvlərinin hamısını qılıncdan keçirməyi əmr edir.

Dastanda çox önəmli motivlərdən biri faldır. Bu, folklor mətnlərində qarşımıza çıxan ən qədim motivlərdəndir. “Dünya inancları lüğəti”ndə yazılır ki, *“falçı bir çox şeylərə baxır, müəyyən hərəkətlər icra edir, xüsusi alət və vasitələrdən istifadə edir”*¹⁴. Belə vasitələrdən biri kürək sümüyüdür. Sümüklə fala baxmaq qədim dövrlərdən mövcud idi.

“Edigey” dastanında fal motivi dastanın leytmotivini təşkil edir deyə bilərik. Krım-tatar variantında Toxtamış Edigeyin kimliyini aşkara çıxarmaq üçün falçı çağırır. Tatar variantında Kara Tiyin Alp Edigeyə falçıya fal açdığını və onu Edigeyin öldürəcəyini bildiyini deyir. Yaxud Toxtamış xan qızları anadan olanda, Edigey isə oğlu doğulanda kürək sümüyü ilə fala baxdırırdılar”. Dastanın M.Osmannov variantında isə hətta aşıq sümüyü ilə falabaxmadan danışılır. Dastanda Sıbıra yıravın da kəhanətinə yer verilmişdir. Qaraqalpaq və bəzi noqay, qazax variantlarında isə fal motivi yoxdur.

Dastanda döyüş zamanı istifadə olunan bir sıra musiqi alətlərdən bəhs olunur. Burada Edigeyin qopuzu sinəsinə sıxıb nəğmə söyləməsindən, Nuradinin çaldığı domburasını ataraq atasının gözünü çıxartmasından söz açılır, lakin qopuz və dombura ilə yanaşı, bəzi döyüş səsləyən və döyüş əzmini artıran musiqiləri səsləndirən alətlərdən də

¹⁴ Hançerlioğlu, O. Dünya İnancları Sözlüğü. – İstanbul: Remzi Kitabevi, – 2000. – s. 152.

bəhs olunur. Musiqi alətləri ilə yanaşı, dastanda quş ovunda quş çağırmaq üçün istifadə edilən “düdük” və “dalbay”ın da adı çəkilir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin ikinci yarım fəslisi “**Dastanda şeirlərin strukturu**” adlanır. “Edigey” dastanının şeiriyyəti bütün variantların orijinal dilində – türk ləhcələrində yüksək poetik üslub nümayiş etdirir. Buradakı şeirlər döyüşkən ruhlu, ictimai məzmunlu, əxlaqi-tərbiyəvi məna kəsb edir. Dastanının “*leksikası həddən artıq zəngin və ifadəlidir. Burada ümumtürk sözlərindən, qıpçaq-oğuz, əsasən noqay dilindən, ərəb və fars dillərindən alınma sözlərdən istifadə edilmişdir*”¹⁵.

Ərəb qrafikası ilə yazılmış M.Osmanov, İ.Berezin və Ç.Vəlixanov-P.Melioranski, eyni zamanda V.Radlov variantları sonradan kiril qrafikası ilə nəşr edilməyə başladı. Hətta V.Radlov öz mətninin transliterasiyası zamanı yaranan qüsurları aradan qaldırmaq üçün “Radlov qrafikası” adlanan bir qrafika da yaratmışdır. Buna baxmayaraq, “*dastanın ərəbcə nəşrlərindən heç biri o dövrdə mövcud olan imla qaydalarına rəəyət etmir. Bunların hamısı – ərəb və fars mənşəli bir çox sözlərin səhv yazılması, eyni sözlərin yazı formasının bir neçə variantda olması və onların yazılışındakı mexaniki səhvlər bir çox məqamların qaranlıq qalmasına gətirib çıxarır*”¹⁶. Ərəb qrafikası ilə yazılan sözlərdə türk mənşəli sözlərdəki “sağır nun” (“ŋ”) samiti “nq” və “nk” kimi yazılmışdır ki, bu da bəzi sözlərin yanlış oxunması ilə nəticələnmişdir.

Dastanda melodik alliterasiya diqqəti cəlb edir:

Кенегес улы Кер Янбай, Keneges oğlu Ker Yanbay,

Кенъесинъ артык бий Янбай, Kenesdən artıq bəy Yanbay,

Келимли ердинъ отысынъ, Bəhərli torpağın otusan

(noqay variantı).

¹⁵ Каракаев, Ю. Языковые особенности ногойского героического эпоса «Эдиге» (на материале «Предание о Тохтамыш-хане» М. Османова). <http://nogaici.ucoz.ru/publ/1/1/2-1-0-175>

¹⁶ Джемакулов, Т. Об особенностях орфографии первых публикаций эпоса. «Эдиге» на языке оригинала. Эдиге: Ногойская эпическая поэма / под ред. Н.Х.Суюновой; Карачаево-Черкесский институт гуманитарных исследований при Правительстве КЧР. – Москва: Наука, – 2016. – с. 425.

Burada “a” səsinin assonansı da izlənilir ki, bu da dastanın dilini daha da zəngin və yadda qalan edir:

<i>Айтулы арув кыз икэн,</i>	<i>Aytuli gözəl qız idi,</i>
<i>Аның да житен ай-көне,</i>	<i>Onun da yetişib hamiləliyi,</i>
<i>Ай ярлыкаеп көн туды,</i>	<i>Ay təqdir edib gün doğdu,</i>
<i>Ат башыдай ул туды.</i>	<i>At başı kimi oğul doğdu</i>

(tatar variantı).

Dastanda obrazlı ifadələr intensiv şəkildə bir-birini izləyir.

<i>Ямышысы яйма алтын,</i>	<i>Yaxalığı qızıldan,</i>
<i>Ябынганы баъри алтын,</i>	<i>Ətəyinin hamısı qızıl,</i>
<i>Тебингиси тилме алтын,...</i>	<i>Dabanları kəsmə altın,...</i>
<i>Иерининъ касы алтын.</i>	<i>Yəhərinin qaşu altın</i>

(noqay variantı).

Üçüncü fəslin üçüncü yarım fəslə isə “**Dastanda epik formulaların struktur tipologiyası**” adlanır. “Edigey” dastanında epik formulaların strukturu üç prinsip əsasında müəyyənləşdirilmişdir:

1. Sintaqmatik;
2. Semantik;
3. Linqvistik.

Sintaqmatik formul başlanğıc, keçici və sonluq strukturu özündə ehtiva edir. Başlanğıc formulu da mətnlərdə özünü bir neçə formada göstərir: 1. Zaman; 2. Məkan; 3. Həm zaman, həm məkan; 4. Təkrəlmə. “Edigey” dastanında məkanla bağlı başlanğıc formullarına nisbətən zamanla bağlı başlanğıc formulu üstünlük təşkil edir. Dastanın Rumıniyada yaşayan türklər arasından toplanan variant “*bir zamanda Kaya bəy adında bir kişi varmış*” sözləri ilə başlayır. Cumanbay Bazarov (qaraqalpaq) variantında isə “*noqaylar üzərində hökm sürən xan Toxtamışın zamanında bir məzarlıqda Baba Tükli Şaşlı Aziz adında bir adam yaşarmış*” deyilir və s.

Keçid formulları nağıllar üçün xarakterikdir. Elə dastanın içərisində də bu formullar diqqəti cəlb edir: “*Barkaya arvadını axtardı, səslədi – o, yox idi*” və ya “*Əyilib kəlləni götürdü, onu silkələyib tozunu təmizləməyə başladı. Bir də baxıb nə görsün?*” və s.

Final formulları da istər nağıllarda, istərsə də dastanlarda çox ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Dastanın qaraqalpaq variantlarından biri daha maraqlı sonluqla bitir. Burada söyləyici sonda mənəvi müəllimi

Soppaslı Sıbıra yıravla yanaşı, dastanı ona öyrədən Düysenbayın, jırav Seydullanın və özünün – jırav Qiyasın da adını sadalayır. Bu, nağıllarda “*göydən üç alma düşdü*” modelinin bir başqa formasıdır.

Semantik prinsipli formullarda əsasən ritual formulları – mərasimlər, hədiyyə, qurban vermələr və s. özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. “Edigey” dastanı da bu yönü ilə zəngin xalq yaradıcılığı nümunəsidir.

Dastanda ilk dəfə evlilikdən Edigeyin Aytuli ilə evlənməsi zamanı bəhs edilir. Toylarda icra olunan mərasimlər haqqında heç bir məlumat verilmir. Bundan başqa, burada Toxtamışın da sarayı tərk edib gedərkən Yenikeyin gəlin olub gəldiyi və ağ duvağın örtüldüyü yurddan söz aılır. İdil isə Toxtamış xan üçün digər əlamətlərlə yanaşı, eyni zamanda Yenikeyə “*ağ duvağın örtüldüyü yurd*”dur.

Dastanda doğumla bağlı mərasimlər də öz əksini tapıb. Ailədə uşaq dünyaya gəldiyi zaman bu şəkildə məclis qurulması bir çox dastanlarda mövcuddur. Bu cür təmtəraqlı məclisi bir də Şah Timurun qızı Akbiləyi Kara Tiyin Alpın əlindən xilas edib gətirdiyi zaman Edigeyin şərəfinə təşkil etdiyini görürük. Bundan başqa, dastanda ad qoyma və beşik bəzənməsi də poetik dillə təsvir edilir.

Ritual formulları arasında hədiyyəvermə də xüsusi yerə sahibdir. Toxtamış xan Kobogili – Edigeyi öz tərəfinə çəkmək üçün onu hədiyyələrlə ələ almaq istəyir. Onun sarayında qalması üçün Edigeyə “*arxalığı işləməli, qara samur kürk, toxumu Tülpar yaradılan çil alaca at, sunqar quş, Aytuli adlı gözəl qız*” (tatar variantı) verəcəyini vəd edir.

“Edigey” dastanındakı, ümumiyyətlə, qəhrəmanlıq dastanlarındakı formullar arasında döyüş-müharibə formullarını araşdırmaq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Burada bir neçə istiqamət nəzərə alınmalıdır: a) Döyüşə yoladüşmə; b) Döyüş-müharibə; c) Qələbə və ya məğlubiyyət; ç) Geyim, yaraq-yasaq, silah-sursat və s.

Dastanın mətninin əsas hissəsini qanlı, amansız döyüş səhnələri təşkil edir, lakin Rumıniyada yaşayan türklər arasından toplanmış variantda, çərkəz, adıgey və s. variantlarda döyüş səhnələri yoxdur və ya o qədər də canlı təsvir olunmayıb. Dastanın tatar, qazax, başqırd, noqay və s. variantlarında isə döyüşlər ən xırda detallara qədər əks olunub.

Qəhrəmana bu döyüşlərdə yardım edən ünsürlərdən biri də onun silahıdır. Dastanlarda adətən qəhrəmanın döyüşə gedərkən ge-yindiği zireh doqquz qatlı, kəssən, qılınc keçməyən, vursan, ox ke-çirməyən olur. Edigeyin də zirehi belədir.

Edigeyin qılıncı Şam qılıncıdır. O, “*gecə parlaq od olmuş, gündüz parlaq su olmuş*”dur¹⁷. Nuradinin qılıncı isə “Al casman” ad-lanır. O, Kadrlıberdiyə Toxtamışın başını bu qılıncı ilə kəsdiyini deyir. Dastanda Kara Kuca bahadurun “İsfahan qılıncı”ndan da bəhs edilir. Qazax variantında Edigey almaz qılıncı ilə Toxtamış xanın başını kə-sir, qızıl saplı qılıncı ilə düşməni öldürür, oğlunun belinə sapı xas qı-zıldan olan qılıncı bağladığını deyir.

Dastanda, eyni zamanda ox, bıçaq, balta, mizraq və s. kimi silah-lar da yer alır. Burada oxların serpi, atkıyuç və ya atkış kimi növlərinin də adı çəkilir. Serpi ox uzaq məsafədən atmaq üçün istifadə olunan oxdur. Atkıyuç və ya atkış oxları isə şiş, nazik uclu yüngül oxlardır.

Dastanda xalq inancları, xüsusilə alqışlar və qarğış formulları da çox ciddi şəkildə özünü göstərir. Tatar variantlarından birində No-radin atasına qəzəblənərək onu elindən qovur. Edigey də ona qarğış edir. Qısa zaman sonra Edigeyin ahını alan Noradinin ağzı-üzü əyilir. Sonradan Edigey oğluna alqış edir və Noradin düzəlir. Dastanın baş-qa bir yerində isə Kara Tiyin Alp ölərkən Edigeyə qarğış edir. Daha sonra Edigey Nuradinlə dava edir və o, əlindəki dombıranı ataraq Edigeyin sağ gözünü çıxardır. Yenə tatar variantında Barın Mirzə Edigeyin başını kəsir. Kəsilmiş baş gündoğana tərəf durur və ona qarğış edir.

Formulların sonuncu prinsipi linqvistik formullardır ki, o da öz daxilində məcazları, bənzətmələri, metaforaları, bədii təyinləri, xüsu-si mətn formullarını və s.-ni əxz edir. Ənənəvi xarakter daşıyan bən-zətmələr, məcazlar, metaforalar, bədii təyinlər də dastanın, demək olar ki, bütün variantlarında mövcuddur: Nuradin doğulanda “*at başı kimi oğul doğdu*” deyilir, Noradini tənbehləyən anası Aytuli ona “*Qaz kimi başını ağardan / Atanı niyə incitdin?... / Qu kimi başını ağardan / Ananı niyə incitdin?*” (tatar variantı) deyir. Dastanda xanlar, bəylər

¹⁷ Edigey Dəstanı / haz. R.Sulti. – Ankara: Türksoy yayınları No.10, – 1998. – s. 126.

məclisdə ya tərif olunur, ya da təhqir edilir. Bu da konkret bir formul kimi dastanın içərisində özünü göstərir. Tatar və qazax variantlarında “*Dünyaya boyun əyməyən Kutay xan*”, noqay variantında isə “*Minbaşısı Bolat batır*”, “*Konqıratın Uzun Aydarı*” deyərək Toxtamış xan öz xanlarına, bəylərinə xitab edir.

Dastanda epitetlərə (əzəmətli ər Edigey), metaforalara (at başı kimi ər doğdu), hiperbolalara (Kutlukaya kiçik yaşlarından atası ilə birlikdə ova gedirdi və yaxud yetkinlik yaşına çatanda ov üçün sunqar quşlarını əhlilləşdirməyə başladı və s.) sıx rast gəlinir.

Dissertant **nəticə** qismində tədqiqatın yekunu olaraq əldə edilmiş elmi-nəzəri fikirləri ümumiləşdirmişdir.

Dissertasiyanın mövzusunə dair dərc olunmuş elmi əsərlərin siyahısı

1. Edigey Destanının Rus Menkibelerinde Araştırılması // Uluslararası Karadeniz Havzası Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi (UKHAD), – 2016. №2 (6). – s. 71-82.
2. Qəhrəmanlıq salnaməsi – “Edigey” dastanı (noqay variantı) – I // – Bakı: “Dədə Qorqud” elmi-ədəbi toplusu, – 2017. №1 (60), – s. 158-179.
3. Qəhrəmanlıq salnaməsi – “Edigey” dastanı (noqay variantı) – II // – Bakı: “Dədə Qorqud” elmi-ədəbi toplusu, – 2017. №2 (61), – s. 165-192.
4. “Edigey Batır” dastanı (Rumıniya variantı) // – Bakı: “Dədə Qorqud” elmi-ədəbi toplusu, – 2018. №1 (62), – s. 188-196.
5. “Edigey” dastanının epik coğrafiyası və tarixi kökləri // – Bakı: Sivilizasiya, – 2018, – Cild 7. №3 (39), – s. 145-149.
6. “Edigey” dastanda qəhrəmanın doğuluşu // – Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, Dil və Ədəbiyyat Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2018. №3 (107), – s. 370-373.
7. “Edigey” dastanının variantlarının tipologiyası // – Naxçıvan: Naxçıvan Universiteti “Elmi əsərlər” (İqtisadiyyat, filologiya, tarix, coğrafiya, pedaqogika və psixologiya, riyaziyyat), – 2018. №3 (10), – s. 146-155.
8. “Edigey” dastanında islam motivləri // – Bakı: “Dədə Qorqud” elmi-ədəbi toplusu, – 2019. №1 (64), – s. 127-135.
9. “Edigey” dastanı – I (tatar variantı, “N.İsanbetin qüsurlu nəşri”) // – Bakı: “Dədə Qorqud” elmi-ədəbi toplusu, – 2019. №1 (64), – s. 163-180.
10. “Edigey” dastanı – II (tatar variantı, “N.İsanbetin qüsurlu nəşri”) // – Bakı: “Dədə Qorqud” elmi-ədəbi toplusu, – 2019. №2 (65), – s. 137-169.

11. “Edigey” dastanı – III (tatar variantı, “N.İsanbetin qüsurlü nəşri”) // – Bakı: “Dədə Qorqud” elmi-ədəbi toplusu, – 2019. №3 (66), – s. 149-169.

12. Edigeyin tarixi şəxsiyyəti // – Bakı: “Dədə Qorqud” elmi-ədəbi toplusu, – 2019. №3 (66), – s. 118-125.

13. Edigey Destanında Dini-Mitoloji Motifler // – Gaziantep: Gaziantep University Journal of Social Sciences. – Cilt 19, Sayı 1. – 27 Ocak. – 2020. – s. 158-169.

14. The continuous eposes (the series created by the epos “Edigu”) // Хабаршы. Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті. Филология сериясы. – 2020. №1 (177), – s. 50-57.

15. Bağımsızlıktan Sonra Azərbaycan`da Kardeş Türk Destanlarının Öğrenilmesi Meselesi // Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi: Türkistan Forumu III “Küreselleşme Sürecinde Türk Dünyasının Geleceği, Fırsatlar ve Tehditler”. Kazakistan. – Türküstan: – 26-28 Nisan. – 2017. – s. 1270-1280.

16. Bir sıra türk xalqlarının orta q mirası olan “Edigey” dastanda şeirlərin strukturu // Avrasiya Zirvəsi. V Elmi Araşdırmalar və Aktual Problemlər konfransı. Xəzər Universiteti, – Bakı: – 16-19 dekabr. – 2019, – s. 387-391.

17. “Noqayın qırx batırı” və ya “Kırımın qırx batırı” silsilə dastanları (“Edigey” dastanının daxil olduğu silsilə). // Ғалым-этнограф Б.К. Қалшабаеваның 60 жасқа толуына арналған «Ұлы дала кеңістігіндегі этноархеологиялық зерттеулер мен этносаралық қатынастар мәселесі» атты халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары / Қазақ университеті, жауапты ред. Р.С. Жуматаев. – Алматы: – 4 маусым. – 2020, – s.149-154.

18. Edigey Destanında Emir Timur Simgesi veya Tarihi Gerçeklik // Uluslararası Emir Timur ve İzmir Sempozyumu. – İzmir: – 29-30 Kasım. – 2021, – s. 153-167.

19. “Edigey” dastanında qəhrəmanın tarixi şəxsiyyəti // Şah İsmayıl Xətəinin anadan olmasının 530 illiyinə həsr olunmuş “Xətəinin qılıncı və qələmi” mövzusunda Respublika Elmi Konfransı, – Bakı: – 23 noyabr. – 2017, – s. 118-120.

20. Türk qəhrəmanlıq dastanı – “Edigey” // IV. Uluslararası Türk Kültür Coğrafiyasında Eğitim ve Sosyal Bilimler Sempozyumu. – Bakü: – 27-30 Haziran. – 2018. – s. 137.

21. Edigey Destanında Olağanüstü Doğuş Motifi veya Mucizeli doğuluş // Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü II. Uluslararası Türk Kültürü Ve Tarihi Sempozyumu. Bildiri Özetleri Kitabı. – İstanbul: – 01-02 Kasım, – 2018, – s. 45.

22. “Edigey” dastanında müdrik qoca obrazı // Mədəniyyətlərarası dialoqda Bədii Ədəbiyyatın Rolu Beynəlxalq elmi konfransın Materialları, – Sumqayıt: – 04-05 dekabr. – 2018, – s. 122-124.